

SİBEVEYHİN " KİTÂB " ININ ESKİ BİR KAYNAĞI VAR MIDIR ? (*)

Remzi BAALBAKI

Çeviren: Doç.Dr. Süleyman TULUCU

Nahivcilerin haberleri (ahbâr) ile ilgili kitaplar, Ebû Ca'fer er-Ru'âsî (öl.187/803)'nin bir rivâyetinden bahsederler. Buna göre, el-Halîl b. Ahmed (öl.175/791), onun kitabını istemek için birisini ona gönderir, bunun üzerine Ru'âsî, kitabı ona gönderir. Halîl onu okur ve sonra kendi kitabını yazar (vada'a kitâbehû) ¹. Bu kitaplardan bazıları da, İbn Durustevayh (öl.346/957)'in mevsuk rivâyetine istinaden, Ru'âsî'nin nahve dâîr bir kitap yazan ilk Kûfeli nahivci olduğu yolunda Sa'leb (öl.291/904)'nin bir iddiasını naklederler ².

Yukarıdaki rivâyetlerin kaynaklarında Ru'âsî (veya Revâsî ; krş.Lisân, " r's " mad.)'nin kitabının adı geçmez, ancak Yâkût (öl.626/1229) ve Suyûti (öl.911/1505), Ru'âsî'nin iddiasını zikrettikten sonra, bahis konusu

kitabın el-Faysal olduğunu söylerler ³. Bu, muhtemelen daha

(*) Ramzi Baalbakî'nin ZDMG (131/1 (1981), s. 114- 118)' de çıkan, " A Possible Early Reference to Sîbawaihi's Kitâb ? " başlıklı yazısının tercümesidir.

¹ İbnu'n-Nedîm, el-Fihrist, Kahire, 1348, s. 96;krş. Yağmûri, Nûru'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes, nşr. R. Sellheim, Wiesbaden, 1964,s. 279; İbnu'l-Enbârî, Nuzhetu'l-Elîbbâ fî Tabakâtî'l-Udebâ', nşr. İ. Sâmerî, 2. baskı, Bağdad, 1970,s. 51; Yâkût, Mu'cemu'l-Udebâ', nşr. A.FRifâî, Kahire, 1936-38, XVIII, 22; Suyûti, Buğyetu'l-Vu'ât fîTabakâtî'l-Lugaviyyine ve'n-Nuhât, nşr. M. Ebu'l-Fadî İbrâhîm, Kahire, 1964-65, I, 82-83.

² el-Fihrist, s. 96; Nuzhe, s. 50; Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 122; Buğye, I, 82; krş. Tâcu'l-Arûs, " r's " mad.

³ Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 122; Buğye, I, 83. Zeccâcî (öl.337/948)'nin Mecâlisu'l-Ulamâ' 'sında (nşr.A.M.Hârûn, Kuveyt, 1962, s. 266) kıtap,bir yerde, açıkça el-Faysal'ın yanlış bir şekli olarak, el-Fasl adı ile geçer. Bu hatâ, aynı

sonraki müelliflerin ortaya attığı bir tahmindir, çünkü daha eski kaynaklar, Ru'âsi'nin eserleri arasında el-Faysal'ı zikretmekle beraber, onun kitabının adını belirtmezler⁴.

Daha çok merak uyandıran konta, Ru'âsi'nin, kendi kitabını okuduktan sonra Halil'in yazdığını iddia ettiği kitaptır. Kaynaklar (Yağmûri (öl.673/1274)'nin, Merzubânî (öl.384/994)'nin Muktebes'ine yazdığı Muhtasar hariç, aş.bk.), Halil tarafından yazıldığı iddia edilen bu eser için herhangi bir isim vermezler. Maamâfih, Halil'e isnat olunan kitapların isimlerini araştırırsak, en azından kastedilmesi muhtemel olan eserlerin sayısını tahdit edebiliriz. İbnu'n-Nedîm (öl.385/955), Kitâbu'l-Ayn'a ilâveten, Halil'in aşağıdaki kitaplarını zikreder : Kitâbu'n-Nagam, Kitâbu'l-Arûz, Kitâbu's-Şevâhid, Kitâbu'n-Nakt ve's-Şekl , Kitâbu Fâ'it'l- Ayn, Kitâbu'l- ikâ'. Başka yerlerde zikredilen diğer eserleri şunlardır : Kitâbu'l- Mu'ammâ ⁵, el-Cumel ⁶ ve avâmil ⁷'e dâir bir kitap. Bu eserlerin isimlerine göre hüküm vermek (gerekirse), sadece Kitâbu's-Şevâhid, el-Cumel ve avâmil'le ilgili eser, gramatik bir hususiyet taşımaktadır. Hattâ insan, şevâhid ve avâmil'le ilgili eserlerin Halil'e isnadının mevsukiyeti üzerinde şüpheye düşmektedir, çünkü bunlar, Halil gibi eski bir nahivciden daha çok, dördüncü asır nahivcilerine aittirler. Ayrıca, bu eserlerden herhangi birinin gerçek bir eser olarak ifade edildiği pek muhtemel değildir, zira onlar, gerçek eser ismi olmaktan çok, " kitâb " adı ile zikrolunacak derecede tanınmamış eserlerdir⁸. Bir kimsenin, " vada'a kitâbehû " ibaresinin, Halil'in en önemli eserini ima etmesi de, son

eserin başka bir yerinde (s.269) de ortaya çıkar.

⁴ Buğye, I, 83. Ahbâr kitaplarında Ru'âsi'ye atfedilen diğer eserler şunlardır : Kitâbu'l-Vakf ve'l-İbtidâ' el-Kebir, Kitâbu'l- Vakf ve'l-İbtidâ' es-Sagîr, Kitâbu Ma'ân'l-Kur'ân ve Kitâbu't-Tasğîr (bk. el-Fihrist, s. 96; Nuzhe, s. 51; Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 125 ve Buğye, I, 83) Suyûti de Kitâbu'l-İfrâd ve'l-Cem' (Buğye, I, 83)'i zikreder, Zubeydi (öl.379/989), bu eseri el - Cem' ve'l-İfrâd adı ile kaydeder (bk. Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, 1973, s. 125).

⁵ Zubeydi, Tabakât, s. 51.

⁶ Buğye, I, 560.

⁷ İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'iz-Zemân, nşr. İ.Abbâs, Beyrut, 1968-72, II, 246; krş.Kiftî, İn bâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât, nşr. M.Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Kahire, 1950-73, I, 381, burada bu kitabın " menhûf " okuduğu söylenir.

⁸ Brockelmann'ın zikrettiği kitap adları için bk. Geschichte der arabischen Litteratur, Leiden 1937- 49, I, 98, Suppl., I, 159, yine burada bu eserlerin " kitâb " olarak zikredilmesi pek muhtemel değildir.

derece önemli ve şöhretli bir eseri ima ettiğini tahmin edebilir. Muhakkak Halil'e isnat edilen en önemli eser olan Kitâbu'l-Ayn da meseleye cevap veremez, çünkü o, nahtıvden çok, lügata dâir bir eserdir. Bundan başka, bu eserin gerçekten Halil'e isnadı şüphelidir⁹. Bu sebeple, bir kimse, Yağmûri¹⁰ tarafından nakledildiği vechile, Merzubâni'nin iddiasını nazar-ı dikkate almayabilir, ki bu rivayette ima edilen Halil'in kitabı, Kitâbu'l-Ayn'dır, özellikle diğer hiçbir kaynak, bu iddiayı teyit etmez. Ayrıca, bir kimsenin kastedilen eserin isminin bize ulaşmadığını düşünemeyeceği meydandadır, çünkü şayet bu eser, rivayetten anlaşılacağı üzere çok önemli ise, bir kimse, daha sonraki kaynakların onu zikredeceği ümidini taşıyacaktı.

Halil'in kitabı ile ilgili rivayetin belki en iyi izahı, bu kitabın hiçbir kimsenin değil, sadece Sîbeveyh (öl.180/796)'in Kitâb'ı olduğudur. Bize kadar gelebilen çok eski bir kaynak olan el-Fihrist¹¹'te görüldüğü üzere, bu rivayete daha yakın bir bakış, bu izah şeklini destekleyebilir. Metin şu şekildedir :

وقال الرزاسي بحث الى الخليل يطلب كتابي فبعثت به اليه فقرأه ووضع كتابه قال وفي
كتاب سيبويه قال الكوفي يعني الرزاسي

Metnin ikinci kısmı (kâle ile başlamaktadır) Ferrâ' (öl.207/822)'ya ait bir mütalaa olduğu halde, ilk kısmı Ru'âsi'nin iddiasıdır. Bu, en azından şunu mümkün kılar : Ferrâ'nın mütalaaasındaki " Kitâbı Sîbeveyh " kaydı, metnin ilk kısmındaki Ru'âsi'nin " kitâbehü " ifadesinin bir yorumudur.

Fikir verme bir yana, Sîbeveyh'ten çok, Halil, Kitâb'ın müellifidir, Halil'in Sîbeveyh üzerindeki etkisi küçümsenemez ve bu etki, Ru'âsi'nin Sîbeveyh'in yerine Halil'in ismini zikretmesini kolaylaştırmıştır. Burada, " usûl ve mesâ'il Halil'den olmakala beraber, Sîbeveyh'in Kitâb'ını telif etmek için kırk iki âlimin birlikte çalıştığı, bizzat Sîbeveyh'in onlardan biri olduğu " ¹² yolundaki rivayet ileri

⁹ Bk.el-Fihrist,s. 64 v.d.; krş.İbn Cinni, el-Hasâis, nşr. M.A.Neccâr, Kahire, 1952-56, III, 288; Kiftî, İnbâh,I, 378; Mu'cemu'l-Udebâ', XVII, 46; Vefeyâtü'l-A'yân, II, 246; Suyûtî, Buğye, I, 559 ve el-Muzhîr fi Ulûm'l-Luğa ve Envâ'ihâ, nşr. M.A. Câdelmevlâ v.b., Kahire, ts., I, 76-91.

¹⁰ Nûru'l-Kabas, s. 279.

¹¹ el-Fihrist, s. 96; metni krş. Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 122 ve Buğye, I, 82-83.

sürülebilir. Her ne kadar bu rivayette zayıf noktalar varsa da (yani bu rivayet, Sibeveyh'in hizmetini küçümsemeye çalışan Kûfeli dilci Sa'leb'e hamledilir; ayrıca bu rivayet, usûl ve mesâ'ile işaret eder, o, daha sonraki dönemlerin bir ikinci asır eserine bir projeksiyonudur), en azından Halîl'in Kitâb'ın müelliflerinden biri olduğu yolundaki bazı iddiaları ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Bu, Kitâb'la kastedilen ihtimali kuvvetlendiren, Ru'âsi'nin ifadesindeki " kitâbehû " kaydına ışık tutar. Ayrıca, bu izah şeklini kabul edersek, Ru'âsi'nin ismini vermediği Halîl'in kitabı üzerinde mütalaa yürütmek ve bu sebeple bu rivayeti haklı göstermeğe çalışmak zorunda kalmıyacağız. Aslında, bizzat " kitâbehû ", büyük harfle, " Kitâbehû " şeklinde okunabilmektedir ki bu, Sibeveyh'in Kitâbına oldukça açık bir işaret sayılacaktır.

Ferrâ'nın Kitâb'daki el-Kûfi, Ruâ'si'yi ifade eder sözüne gelince, bir kimse, Sibeveyh'in, eserinde ¹³ Kûfeliilere yaptığı dört atıftan herhangi birinin- bunlardan üçü, Kur'ân kıraatına dâirdir-, Ru'âsi ile ilgili olduğundan emin olamaz. Maamafih, diğer taraftan, özellikle Ruâ'si'nin kendisinin bazı kıraatlarının olduğu ¹⁴ söylendiği için, böyle bir atıf ihtimali gözden uzak tutulamaz. Dayf, Sibeveyh'in, el-Kûfiyyûn ve Ehlu'l-Kûfe'yi zikredip te el-Kûfi'yi zikretmemesi sebebiyle, Ru'âsi'nin onun tarafından kastedilmediğini söylemekle yanlış neticeye ulaşır ¹⁵. Ferrâ', el-Kûfi'yi kullanırken, açıkça " el-Kûfi "

¹² el-Fihrist, s. 76. Kitâb'da beyan edildiği üzere Halîl'in Sibeveyh üzerindeki tesirini belirten diğer ifadeler için bk. Sirâfi, Kitâbu Ahbârî'n-Nahviyyin el-Basriyyin, nşr.F. Krenkow, Paris-Beyrut, 1936.s. 40; Suriyûfi, Buğye, I, 55a; el-İktirâh fi İlmî Usûli'n-Nahv, Haydarâbâd, 1892,s. 101.

¹³ Sibeveyh, Kitâb, Bulak, 1316, I, 397,430,II,393,426. Ayrıca Sibeveyh'in kabih veya da'if olarak nitelediği bazı kıraatların Kûfeliilere ait kıraatlar olduğuna dikkat etmek gerekir. Meselâ bk. Sâbeveyh'in luğa redî' olarak nitelediği (I,233) Câsiye sûresinin 21. âyetinin kıraatı, ki bu, üç müteber kariden ikisinin yani Hamza (öl.156/772) ve Kısâ'î (öl.189/805)'nin kıraatıdır; bk. Ebû Hayyân, et-Tefsîru'l-Kebîr el-Musemmâ bi'l-Bahrî'l-Muhîr, Kahire, 1328, VIII, 47. Diğer bir örnek Bakara sûresinin 102.âyetinin kıraatıdır ki Sibeveyh bunun da'if olduğunu (I,423) söyler ve bu, Kısâ'î (ve İbn Âmir'in) kıraatıdır; bk. İbnü'l-Cezerî, en-Neşr fi'l-Kıraâtî'l-Aşr, nşr.A.M.Debbâğ', Kahire, ts., II, 220. Yukarıdakilerle bağlantılı olarak şu bir gerçektirki, bizzat Kısâ'î'nin Ru'âsi'nin bazı kıraatlarını rivayet etmiş olduğu (revâ) söylenir, bk. İbnü'l-Cezerî, Çâyetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ, nşr. G. Bergstraesser, Kahire, 1932-33, II, 117; krş. I, 536. Bk. bir de R.Baalbaki Arab Grammatical Controversies and the Extant Sources of the Second and Third Centuries A.H., Studia Arabica et Islamica : Festschrift for İhsân 'Abbâs, nşr. W. al-Qâdi, Beyrut, 1980,s. 2-4.

¹⁴ Çâyetu'n-Nihâye, II, 116 : Ve lehû'httyârûn fi'l-kirâ'a yurvâ anhu; krş. Buğye, I, 83.

kelimesinin bir cins isim olmasından dolayı, bu ifade ve el-Kâfiyyûn ve Ehlu'l-Kûfe gibi ifadeler arasında bir ayırım yapmayı açık bir şekilde kasetmediği halde, Dayf, rivayetimizdeki Ferrâ'nın açıklamasını harfi harfine tam mânâsıyla alıyor görünmektedir. Ayrıca, Sîbeveyh tarafından kullanıldığı üzere, el-Kûfiyyûn ve Ehlu'l-Kûfe, Ru'âsi ve öğrencilerini ¹⁶ veya onun kıraatlarını destekleyenleri ifade edemez mi ? Üzerinde durduğumuz rivayetin başka açılardan incelenmesi gerekir, bunlardan biri, Ru'âsi ve Halîl arasındaki ilişkidir. Bu ilişki, her iki insanın da aynı hocalardan, yani Ebû Amr b. el- Alâ¹⁷ (öl.154/770) ve İsa b. Omer ¹⁸ (öl.149/766)'den ders almalarından dolayı, hayal mahsulü olmaktan çok, (bizzat) kurulmuş bir yakınlığa benzemektedir. Diğer bir nokta, şayet Ru'âsi'nin rivayetinde ifade edilmişse, el-Faysal'ın mevcudiyetidir : Yâkût, gerçekten bu kitabın zamanında hâlâ okunduğunu (yurvâ) nakleder ¹⁹. Ayrıca, bu rivayet, konu dışından getirilen şu delille desteklenebilir : Muberrred (öl.285/898) şöyle der : İnsanlardan bazılarının iddialarına göre, Ru'âsi, nahve dâir bir kitap yazmış ve onu Basra'nın âlimlerine göstermek için Basra'ya gitmiş fakat kendisine iltifat edilmemiş veya Basralı âlimlerin nahiv hakkında ne kadar çok bilgi sahibi olduklarını anladığı zaman, eserini arz etmeye cesaret edememiştir ²⁰. Şayet bu rivayetin ayrıntıları ve Basralı meşhur bir âlim olan Muberrred'in Ru'âsi'ye karşı muhtemel peşin hükmü ²¹ bir tarafa konsa bile, bu

¹⁵ Ş. Dayf, el- Medârisu'n-Nahviyye, Kahire, 1968, s. 153-54.

¹⁶ Onun öğrencilerinden bazıları Ğayetu'n-Nihâye (II, 117)'de zikredilir; şüphesiz, bunlar arasında yetkili Kûfeli kari Kısâ'i (bk. yukarıda, dipnot 13) de vardır. Onun Sîbeveyh'le olan meşhur münakaşası, Mes'ele Zunbûrtiyye'de kaydedilir.

¹⁷ Ru'âsi için krş. Ğayetu'n-Nihâye, II, 115; ve Halîl için krş. Nuzhe, s. 45 ve İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, Şezerâtu'z-Zehab fî Ahbârî Men Zeheb, Kahire, 1350, I, 277. Ayrıca Ferrâ'nın Ma'ânî'l-Kur'ân (nşr. Necâti v.b., Kahire, 1955-72)'ında yer alan, Ru'âsi'ye yapılan altı atıftan dördünü dikkatle inceleyiniz: Ru'âsi'nin, Kur'an'daki bir kelimenin mânâsını (II, 289, 357) veya bir beyitteki bir edatın kullanılışını (II, 371) veyahut ta bir beytin okunuşunu (III, 61) Ebû Amr b. el-Alâ'dan sorduğu söylenir. Diğer iki zikir, Ru'âsi'ye övgüyü ihtiva etmektedir ki bunlarda onun fazilet sahibi (I, 9), güvenilir ve ifimada lâayık (III, 292) olduğu ifade edilir.

¹⁸ Ru'âsi için krş. Zubeydi, Tabakât, s. 125; ve Halîl için krş. Vefeyâtu'l-Ayan, III, 386; Sirâfi, Ahbâr, s. 31.

¹⁹ Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 125.

²⁰ Aynı eser, XVIII, 123; krş. Buğye, I, 83.

²¹ Meselâ Ferrâ', iki vesile ile Ru'âsi'nin Basra'ya gittiğini iddia ederken, Muberrred, onun Basra'da bilinmediğini : Mâ urife'r-Ru'âsi bi'l-Basra (belki hiçbir zaman Basra'ya gelmediğini ?) söyler. Aynı şekilde, Muberrred, Ru'âsi'nin

rivayet, içerisinde temel genel bir unsur bulunduğu için, gerçekten bizim rivayetimizi destekler: o, Ru'âsî'nin Basralı muasırları ile ilgili nokta-ı nazarından, bize Ru'âsî'nin kitabından bahseder, onların en meşhuru, ancak Halîl ve Sibeveyh olabilir.

Şayet bizim izah şeklimiz doğru ise, Ru'âsî'nin rivayeti, Kitâb'a, bilinen en eski atıflardan biri olarak kabul edilebilir. Herkesçe teslim olunacağı veçhile, Ru'âsî'nin rivayetinin diğer kaynaklardaki materyale (kitap isimleri, diğer rivayetler v.s.) aykırı araştırmaya dayanan muhtemel bir yorumunu sunmakla beraber, bu neticenin, şüphenin ötesinde doğru olduğu isbat edilmiş olamaz.

kitabından bahseden rivayetın sıhhatinden şüphe ediyor görünmektedir, bu sebeple bu kitabın gerçekten mevcudiyeti şüphelidir, bununla beraber Sa'leb, hiç olmazsa Küfeliiler için onun önemini vurgular ; krş. Mu'cemu'l-Udebâ', XVIII, 122-23.

İlave edilebilir ki, Ru'âsî'ye Basralı muasırları üzerinde önemli bir etki isnat edilmesi, muhtemelen, sefaşlarının hizmetini abartmak isteyen daha sonraki Küfeliilerin işidir. Bu, Basralı Ebû Hâtım es-Sicistânî (öl.255/869)'ye atfedilen şu ifadede görülebilir : " Küfe'de Ebû Ca'fer er-Ru'âsî adlı bir nahivci vardı, onun bilgisine ilgi gösterilmez ve o, pek önemli bir nahivci değildir... ve Küfeliiler onunla övünürler ve İlim ve kıraatlarından çoğunun ondan alındığını iddia ederler " ; krş. Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Merâtibu'n-Nahviyyin,nşr. M. Ebu'l-Fadî İbrâhîm, Kahire, 1955,s. 24; es-Suyûtî, el-Muzhir, II400. Bununla beraber, bizzat Ebû Hâtım, Basralılar ve Küfeliiler arasındaki haksız mukayesesinde açıkça görüldüğü üzere, pek tarafgir değildir; bk. Merâtib, s. 27,90.

Ayrıca, müelliflerin, Ru'âsî'nin öğrencisi Kısâ'î'ye, Ru'âsî'nin öğrencisi Kısâ'î'ye, Ru'âsî'nin hatalar yaptığı ithamını (Zeccacî, Mecâlisu'l-Ulemâ', s. 270) ve onun diğer öğrencisi Ferrâ'ya, Kısâ'î'nin öğrencisi olmak için Ru'âsî'den aldığı bilgileri attığı (a.g.e.,s.269-70) sözünü isnat ettiklerini öğrendiğimiz zaman, kaynaklardaki materyal, birbirine zıt düşer. Bu tezat yüzünden, Blachère'nin, Ru'âsî'nin " Küfe mektebinin kurucusu " olduğu görüşü (" Abû 'Amr Zabbân b. al-'Alâ' ", Et, Leiden, 1960, I, 105) veya Fleisch'in, Ru'âsî'nin " Küfe nahiv çalışmaları kurucusu " olduğu yolundaki iddiası (bk. Esquisse d'un Historique de la Grammaire Arabe, Arabica, 4 (1957), s. 8; krş. bir de A. Emin, Duha'l-İslâm, Kahire, 1935, II, 285) kabul edilemez. Bu görüşler, eski rivayetleri incelerken yapılması icap eden gerekli tenkidi muhakemeden yoksundur.